नांदेड जिल्ह्यातील हस्तकला उद्योगाचा एक चिकित्सक अभ्यास

स्वामी रामानंद तीर्थ
मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड

स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड.

वाणिज्य व व्यवस्थापनशास्त्र शाखेअंतर्गत वाणिज्य विषयातील

विद्यावाचस्पती (पी.एच.डी.) पदवी करीता सादर केलेला शोधप्रबंधाचा आराखडा

-: संशोधक :-

किरण दत्तात्रय वाघमारे

(एम.कॉम., सेट.)

शक्तीनगर, इतवारा मेन रोड, ता.जि.नांदेड.

ई-मेल: kiranwaghmareart7@gmail.com

-: मार्गदर्शक :-

डॉ. आर. बी. रामपुरे

(एम.कॉम., पी.एच.डी)

प्राध्यापक तथा विभाग प्रमुख

वाणिज्य विभाग

माधवराव पाटील कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, पालम. जि.परभणी.

ई-मेल: rbrampure@gmail.com

-: संशोधन केंद्र :-

पीपल्स महाविद्यालय, नांदेड.

डिसेंबर - २०२४

नांदेड जिल्ह्यातील हस्तकला उद्योगाचा एक चिकित्सक अभ्यास

प्रस्तावना:(Introduction)

कारागिरांनी पूर्णपणे हातांनी किंवा पारंपरिक साधनांद्वारे बनविलेल्या कलाकुसरयुक्त दैनंदिन जीवनातील कला वस्तूंचा किंवा शोभेच्या विविध वस्तूंचा निर्मिती व्यवसाय. पारंपरिक व्यवसायांपैकी हा एक महत्त्वाचा व्यवसाय असून कारागीर आपली कल्पकता व कौशल्ये वापरून नैसर्गिक आणि टाकाऊ वस्तू व पदार्थ, साहित्य, कपडे व कागद इत्यादीं चा वापरकरून आकर्षक वस्तूंची निर्मिती करतात; वस्तूंच्या उपयोगितेच्या दृष्टीने त्या वस्तूंची जडणघडण, घाट, रंग, आकार, पोत या घटकांचा नियोजनपूर्वक वापर करतात.

हस्तकला हे भारतीय अर्थव्यवस्थेतील सर्वात महत्त्वाचे क्षेत्र आहे ज्यामध्ये सात दशलक्षाहून अधिक लोकांना रोजगारआहे. देशात लाकूड कला धातूच्या वस्तू, कापडा वरील ठसे, भरतकाम केलेल्या वस्तू, जरीच्यावस्तू, नकलीदागिने, शिल्पे, मातीची भांडी, काचेची भांडी, हातमाग , इत्यादींचे उत्पादन केले जाते. भारतातील हस्तकला उद्योगात एकूण ५६% पेक्षा जास्त महिला कारागिरांचे वर्चस्व आहे. कारागीर देशात जवळपास २,१२,००० कारागिरांना रोजगार देणारे ७४४ हस्तकला क्लस्टर आहेत आणि ३५,००० हून अधिक उत्पादने देतात. सुरत, बरेली, वाराणसी, आग्रा, हैदराबाद, लखनौ, चेन्नई आणि मुंबई हे प्रमुख समूह आहेत. बहुतेक उत्पादन युनिट्स ग्रामीण आणि लहान शहरांमध्ये आहेत आणि सर्व भारतीय शहरांमध्ये आणि परदेशात बाजारपेठेची प्रचंड क्षमता आहे.

विविध ऑनलाइन पोर्टल्सवर हस्तकला उत्पादनांच्या उपलब्धते मध्ये लक्षणीय प्रगती भारतातील बाजारपेठेच्या वाढीला चालना देत आहे. देशाचा प्रवास आणि पर्यटन उद्योग जसजसा वाढत आहेत. तसेच हस्तकला अधिक लोकप्रिय होत आहेत. पर्यटक, स्मृती चिन्हे आणि इतर हस्त कला वस्तूंवर

लक्षणीय पैसा खर्च करतात, स्थानिक कारागीर आणि कारागीरांना कार्यक्षम हस्तकलेची निर्मिती आणि विक्री करण्याची संधी वाढवतात .शिवाय, घरे, कार्यालये आणि रेस्टॉरंट्समध्ये हँडमेड डेकोर ॲक्सेसरीज ची वाढती मागणी आणि भेट वस्तू उद्योगातील वाढती मागणी बाजाराच्या वाढीस चालना देत आहे. कमी भांडवली गुंतवणूक, उच्चमूल्यवर्धन गुणोत्तर आणि उच्च निर्यात क्षमतेसह हे क्षेत्र आर्थिकदृष्ट्या सक्षम आहे.

भारतीय हस्तकला उद्योगाची भूमिका आणि महत्त्व:-

हस्तकला ही हाताने सजावटीच्या आणि कलात्मक वस्तू तयार करण्याची क्रिया आहे. कारागीर म्हणजे हस्तकलेची निर्मिती करणाऱ्या व्यक्ती. हस्तकला उत्पादने तयार करण्यासाठी ते अंग मेहनतीचा वापर करतात. भारतात अनेक प्रकारच्या हस्तशिल्पांचे वर्गीकरण केले जाते.

भारत हे एक कथानक भूतकाळ आणि असंख्य सांस्कृतिक चालीरीती असलेले राष्ट्र आहे. हस्तशिल्प हे समृद्ध पारंपारिक कला, वारसा आणि संस्कृती तसेच लोकांच्या जीवनशैली आणि इतिहासाशी जोडलेले पारंपारिक ज्ञानआणि क्षमतांचे जतन करण्याचे महत्त्वपूर्ण साधन आहे .हस्तकला हे एखाद्या प्रदेशाचे किंवा राष्ट्राच्या इतिहासाचे आणि संस्कृतीचे विस्तृत प्रतिनिधित्व करतात.समृद्ध पारंपारिक कलाप्रकार आणि वारसा, तसेच लोकांच्या इतिहासाशी आणि जीवन पद्धतीशी जोडलेली कौशल्ये हस्तकलेद्वारे अंतर्भूत आणि जतन केली जातात. भारताच्या विस्तृत सांस्कृतिक वैविध्य आणि समृद्ध वारशाचे शिखर म्हणजे हस्तकला. भारतीय कलाकार त्यांच्या मातृ भूमीचा, संस्कृतीचा आणि पौराणिक कथांचा वारसा जपत भविष्यातील पिढ्यांपर्यंत पोचवल्या जाणाऱ्या कलाकृती तयार करतात.

परंपरा समाजात घट्ट रुजलेल्या आहेत आणि हस्तकलेच्या माध्यमातून त्या कायम आहेत. हस्तकला बनवण्याची कला ही कथा सांगण्याची एक पद्धत आहे.

शिल्पकार सांस्कृतिक वारशाचे घटक-कल्पना, शैली , साहित्य आणि उत्पादन पद्धती-तसेच त्यांच्या स्वतःच्याविश्वास, तत्त्वे , शैलीची भावना आणि आत्मा त्यांच्यात या उत्पादनांमध्ये समाविष्ट करतात. शिल्पकारांना स्थानिक कारागीर असेही संबोधले जाते, त्यांना साहित्य आणि उत्पादनाच्या पद्धतींचे तांत्रिक ज्ञान असते. ते उच्च प्रशिक्षित व्यावसायिक आहेत ज्यांच्या कार्यक्षेत्रात व्यक्तिचलित कौशल्य आवश्यक आहे. ते मुख्यतः त्यांची हस्त कौशल्ये आणि श्रम-शक्ती चे धोरण वापरतात. एक मजेदार अभ्यासक्रम किंवा कार्यशाळा म्हणून यामूळ हस्तकला शिकण्यासाठी तरुण पिढ्यांना प्रेरित करणे महत्त्वाचे आहे. लोकांना त्यांच्या संस्कृतीत अधिक एंकर वाटेल आणि यामुळे त्याचा एक भाग असल्याचा अभिमान वाटेल. परिणामी, भविष्यातील पिढ्यांमध्ये हस्तकला आणि पारंपारिक पद्धती सकारात्मकरित्य पुढे जातील. असंख्य इंटरनेट पोर्टल्सवर हस्तकला उत्पादनांच्या प्रवेश योग्यतेमध्ये लक्षणीय सुधारणा करून भारतीय बाजार पेठेच्या विस्ताराला पाठिंबा मिळत आहे.

हस्तकला उद्योग हे ग्रामीण आणि शहरी भागात कारागीरांच्या मोठ्या वर्गाला रोजगार देतो आणि देशाचा सांस्कृतिक वारसा जतन करून देशासाठी परकीय चलन निर्माण करतो. देशाच्या प्रवास आणि पर्यटन क्षेत्राचा विस्तार होत असताना हस्तकलेची मागणी वाढत आहे. पर्यटक स्मृती चिन्हे आणि इतर हस्त निर्मित वस्तूंवर अर्थपूर्ण पैसे खर्च करतात , ज्यामुळे प्रादेशिक कारागीर आणि शिल्पकारांना उपयुक्त हस्तकला तयार करण्याची आणि त्यांची विक्री करण्याची संधी वाढते. या व्यतिरिक्त, भेटवस्तू क्षेत्रातील वाढती मागणी आणि घरे, व्यवसाय आणि रेस्टॉरंट्स मध्ये हस्तनिर्मित डेकोरच्या कलात्मक वस्तूंची वाढती इच्छा बाजाराच्या वाढीला चालना देत आहे. स्वस्त भांडवली खर्च, उच्चमूल्य आणि मजबूत निर्यात क्षमता यामुळे हे क्षेत्र व्यावसायिक दृष्ट्या सक्षम आहे. भारतीय हस्तकला देशाच्या समृद्ध परंपरा आणि वैविध्यपूर्ण संस्कृतीचे मूर्तरूप आहे. भारतीय कलाकार त्यांच्या भूमी, संस्कृती आणि पौराणिक कथांचा एक वंश

पुढे आणतात आणि त्यांच्या विशिष्ट कलेची अभिव्यक्तीमध्ये रचना करतात जी आश्चर्यकारकपणे विस्तृत रचनांद्वारे भावी पिढ्यांपर्यंत पोहोचवली जाऊ शकतात.

आज भारतीय हस्तकला क्षेत्र एक महत्त्वपूर्ण आर्थिक क्षेत्र म्हणून उदयास आले आहे, ज्याने देशभरातील लाखो लोकांचे जीवन बदलले आहे. अविश्वसनीय राष्ट्राचे अभिमानी आणि जबाबदार नागरिक म्हणून, विविध हस्तकला प्रकार शिकणे, जतन करणे, प्रचार करणे आणि साजरे करणे योग्य आहे.

हस्तकलेचा अर्थ:(Meaning of Handicraft)

हस्तकला म्हणजे हाताने किंवा /साधी हत्यारे/ उपकरणे वापरून तयार करण्यात आलेल्या कलात्मक आणि सर्जनशिलता असलेल्या वस्तू आहेत. हा कलेचा पारंपारिक भाग आहे. यामध्ये विणकाम, भरतकाम ,सुईकाम, जरीकाम, शिवणकाम, बाहुल्या बनविणे, कोरीव काम, नक्षीकाम, कुंभार काम अश्या सारख्या अनेक कामांचा समावेश होतो.

महाराष्ट्रातील हस्तकलेचे विविध प्रकार :

धातू काम, चांदीच्या कलाकृती, दगडावरील कोरीव काम, लाख काम, कठपूतल्या-बाहुल्या, मूर्तीकाम, कलात्मक कुंभारकाम , सिरॅमिक, वारली कलाकृती, संगीतवाद्य, बंजारा भरतकाम, बांबू हस्तकला, पैठणीसाड्या, भरतकाम, बाहुल्या व खेळणी, कलात्मक चामडी वस्तू सतरंज्या व पैठणी विणकाम , घोंगडी , लाकडी खेळणी , गालिचे, लोकचित्रकारी इ.

महाराष्ट्रातील हस्तकलेचे महत्त्व :

भारताचे तिसरे सर्वात मोठे राज्य आणि भारतातील सर्वाधिक लोकसंख्या असलेल्या राज्यांपैकी एक. महाराष्ट्रातील लोकांनी त्यांच्या वेगळ्या चालीरीती

जपल्या आहेत. महाराष्ट्रातील हस्तकला हे राज्याच्या सांस्कृतीक वारशाचे प्रतिबिंब आहे. राज्याच्या अर्थव्यवस्थेत त्याचे मोठे योगदान आहे. महाराष्ट्रातील हस्तकला राज्याच्या जीडीपी साठी महत्त्वपूर्ण महसूल प्रवाह निर्माण करते. महाराष्ट्राचा हस्तकला उद्योग विकसित होत आहे, कारागीर नवनवीन तंत्रे आणि डिझाइन्स चे प्रयोग करत आहेत. GI टॅग च्या वापराला प्रोत्साहन देण्यासाठी सरकारने पावले उचलली आहेत. हे पारंपारिक उत्पादनांच्या अद्वितीय ओळखीचे संरक्षण करते आणि त्यांच्या विक्री प्रोत्साहन देते.

महाराष्ट्रातील हस्तकलेशी संबंधित GI टॅग आहेत:

१) पैठणी साड्या २) कोल्हापुरी चप्पल३) वारली चित्रकला ४) सोलापूरी चादर
५) सोलापूर टेरी टॉवेल ६) पुणेरी पगडी ७) करवथ काठी साडी ८) नारायण पेठ साड्या.

महाराष्ट्रातील प्रसिद्ध हस्तकलेची यादी:

सावंतवाडी हस्तकला, बिद्रीवारे , लाखाची भांडी, कोल्हापुरी चप्पल, लेदरवर्क्स, कोल्हापूर ज्वेलरी, भरतकाम, पैठणीसाड्या, पितळीमूर्ती, बांबूकला, नारायण पेठसाड्या,

नांदेड जिल्हयातील हस्तकला व्यवसाय :

नांदेड जिल्हयातील अनेक प्रकारच्या हस्तकला वस्तूंची निर्मिती केली जाते-

१) धातू काम (Metal Work)

२) कोल्हापुरी चप्पल कलात्मक चामडी वस्तू (leather Work)

३) मूर्तीकाम/ कलात्मक कुंभार काम / सिरॅमिक (Pottery)

४) बांबू हस्तकला (Bamboo handcraft)

५) सजावटी वस्तू (Decorative items)

६) वीणने/सुईकाम/जरीकाम

७) स्मृतीचिन्हे (Momentos)

८) विणकाम (weaving)

९) शिल्पकला (Sculpturing)

१०) भरत काम (Embroidery)

११) मातीच्या वस्तू/खेळणी

१२) लाकडी कोरीव काम (Wood Crafts)

१३) कापडी पिशव्या (Cloth bags)

१४) फोटो फ्रेम (Photo frame)

१५) पर्यावरण पूरक वस्तू (eco friendly Products)

१६) हातमाग उत्पादने (handloom Products)

१७) पुष्पगुच्छ निर्मिती (Bouquet of flowers)

१८) गृह सजावटी उत्पादने (Home decor product)

संशोधन विषयाचे महत्त्व :

हस्तकला उद्योगाचे महत्त्व :

१) हस्तकला उद्योग हे देशाच्या अर्थव्यवस्थेसाठी मोठे आणि महत्त्वाचे क्षेत्र आहे.

२) देशाचा सांस्कृतिक वारसा जपत असताना, ते ग्रामीण आणि निमशहरी भागात कारागिरांच्यामोठ्या भागाला रोजगार देते आणि लक्षणीय परकीय चलन कमावते.

३) हस्तशिल्पांमध्ये प्रचंड क्षमता आहे कारण ते देशात आधी पासूनच अस्तित्वात असलेल्या लाखो कारागिरांना आणि हस्तकला उद्योगात सामील होणाऱ्या नवीन कारागिरांची वाढती संख्या या दोघांना आधार देण्यासाठी आवश्यक आहे.

४) हस्तकला उद्योग हा ग्रामीण भागासाठी उत्पन्नाचा एक महत्त्वाचा स्रोत आहे, ज्या मध्ये सहा दशलक्षाहून अधिक कारागीर काम करतात, ज्यांपैकी अनेक महिला आणि सामाजिक दृष्ट्या वंचित लोकांचे सदस्य आहेत.

५) सध्या, हस्तकला निर्यात आणि रोजगार निर्मितीमध्ये महत्त्वपूर्ण योगदान देतात.

६) हाताने बनवलेल्या प्रत्येक वस्तू मध्ये कारागिराची ती बनवण्याची प्रेरणा किंवा उत्साह याबद्दल सांगण्यासाठी एक कथा असते.

७) संस्कृतींच्या विविधते मुळे, उत्पादनांची विस्तृत श्रेणी आणि विविधता उपलब्ध आहे.

८) हस्तकला वस्तूंची सर्वात महत्वाची गुणवत्ता म्हणजे ते पर्यावरणास अनुकूल आहेत.

या कलेच्या कार्यावर पूर्णपणे अवलंबून असलेल्या समुदायांना मदतकरणे आणि भिन्न संस्कृतींचे कौतुक करणे व प्रोस्ताहन देणे.

संशोधन विषयाची निवड :

प्रस्तुत संशोधन विषयात नांदेड जिल्ह्यातील निवडक हस्तकला उद्योगांचा अभ्यास करण्यात येणार आहे. नांदेड जिल्ह्यातील हस्तकला उद्योगात होणाऱ्या बदलांचा अभ्यास करणे पारंपरिक व्यवसाय व्यतिरिक्त नवीनवस्तू निर्माण करून हस्तकला उद्योग कशाप्रकारे रोजगारसंधी उपलब्ध करून देते याचा अभ्यास प्रस्तुत संशोधनात करण्यात येणार आहे.

संशोधनाची उद्दीष्ट्ये :

१) प्रस्तुत संशोधनात निवडक हस्तकला उद्योगातील समस्यांचा अभ्यास करणे.

२) हस्तकला उद्योगातील कारागिरांच्या समस्या जाणून घेणे.

३) हस्तकला व्यवसायातील वित्तीय व्यवस्थापनाचा अभ्यास करणे.

४) हस्तकला उद्योगात महिलांच्या सहभागाचा अभ्यास करणे.

५) हस्तकला व्यवसायातील निर्माण होणाऱ्या वस्तूच्या विपणणाचा अभ्यास करणे.

६) नांदेड जिल्ह्यातील हस्तकला उद्योगाच्या वस्तूच्या बाजारपेठेचे विश्लेषण करणे.

७) नांदेड जिल्ह्यातील हस्तकला उद्योगांना सरकारद्वारे मिळणाऱ्या लभांची माहिती घेणे.

संशोधनाची गृहितकृत्ये :

संशोधनासाठी समस्या निश्चित झाल्यानंतर त्या समस्यांचे काही संभाव्य उत्तरे किंवा अनुमाने काढली जातात संशोधनाचा मूलभूत घटक म्हणून गृहितकृत्ये संशोधनाला गतिमान करण्यासाठी उपयोगी पडतात.

१) नांदेड जिल्ह्यातील हस्तकला उद्योगांना व्यवसायांना रोजगाराच्या विविध संधी उपलब्ध होत आहेत.

२) नांदेड जिल्ह्यातील हस्तकला वस्तूंच्या उत्पादनात वाढ होत आहे.

३) ऑनलाईन खरेदी – विक्रीत हस्तकला उद्योगाचा सहभागात वाढ पाहायला मिळते.

४) मशीनद्वारे उत्पादित केलेल्या व आयात केलेल्या वस्तूंचा परिणाम हस्तकला उद्योगा वरपाहायला मिळतो.

संशोधनपद्धती :

प्रस्तुत संशोधनासाठी विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर केला जाणारआहे. प्रस्तुत संशोधन संख्यात्मक आणि गुणात्मक अशा दोन्ही प्रकारात करण्यात येणार आहे. प्रस्तुत तथ्य संकलनासाठी प्राथमिक आणि दुय्यम तथ्य अशा दोन्ही पद्धतींचा अवलंब करण्यात येणार आहे.वरील तथ्या पासून मिळालेल्या माहितीच्या आधारे संशोधन विषयाचे कार्य पूर्ण करण्यात येणार आहे.

प्राथमिक तथ्य :

संशोधनकर्ता स्वतः अध्ययन क्षेत्रात जाऊन त्या विषय किंवा समस्येचा संबंधात जिवंत व्यक्तीकडून मुलाखत ,अनुसूची किंवा प्रश्नावलीच्या साहाय्याने किंवा प्रत्यक्ष निरीक्षणाद्वारे जी माहिती किंवा तथ्य जमा करतो त्यास प्राथमिक तथ्य असे म्हणतात. प्रस्तूत संशोधनात निरीक्षण, मुलाखत आणि प्रश्नावली, प्रत्यक्ष भेटदेऊन अनुसूची, प्रश्नावलीच्या साहयाने संशोधनं विषयांची माहिती गोळा करण्यात येणार आहे.

दुय्यम तथ्य :

प्राथमिक तथ्य ही स्वतः संशोधककर्ता संकलित करतो. परंतु द्वितीयक तथ्य मात्र संशोधनंकर्ता स्वतः संशोधन क्षेत्रात जाऊन संबंधित व्यक्तीकडून गोळा करत नाही. द्वितीय तथ्य ही इतर व्यक्तींनी पूर्वीच गोळा केलेली असून ती लिखित स्वरूपात असतात. प्रस्तूत संशोधनात वेबसाइट्स, वर्तमान पत्रे, पुस्तके, शासकीय रेकॉर्ड, ऑनलाईन आणि ऑफलाईन वार्षिक अहवाल प्रकाशितलेख आणि जर्नल्स या सारख्या विविध स्त्रोतांकडून माहिती एकत्रित केली जाईन.

नमुना निवड :

विश्व किंवा समग्रातील फक्त काही प्रतिनिधिक एककाची निवड करणे म्हणजे नमुना निवड होय.

प्रस्तूत संशोधनात प्रत्येक तालुक्यात निवडक ५ हस्तकला उद्योगाची नमुना म्हणून निवड करण्यात येणार आहे. सोयीनुसार नमुना निवड पद्धतीद्वारे निवडक हस्तकला उद्योगाचा अभ्यास केला जाईल.

१.नांदेड २.मुखेड ३.माहूर ४.कंधार ५.बिलोली ६.उमरी ७.देगलूर ८.नायगांव ९.धर्माबाद १०.मुदखेड ११.लोहा १२.भोकर १३.हदगांव १४.अर्धापूर १५.किनवट १६.हिमायतनगर

अ. क्र.	**तालुके**	**हस्तकला उद्योगाची संख्या**
१	नांदेड	१५
२	माहूर	५
३	मुखेड	५
४	कंधार	५
५	बिलोली	५
६	उमरी	५
७	देगलूर	५
८	नायगांव	५
९	धर्माबाद	५
१०	मुदखेड	५
११	लोहा	५
१२	भोकर	५
१३	हदगांव	५
१४	अर्धापूर	५

१५	किनवट	५
१६	हिमायतनगर	५

सांख्यिकीय तंत्र :

संशोधनात प्राथमिक व दुय्यम पद्धतीने गोळा केलेल्या माहितीचे वर्गीकरण व विश्लेषण करून विविध प्रकारच्या सांख्यिकीय तंत्राचा वापर केला जाणार आहे.

प्रकरणाची रूपरेषा:

प्रकरण पाहिले - प्रस्तावना :

प्रकरण दुसरे - संशोधन साहित्याचा आढावा :

प्रकरण तिसरे - नांदेड जिल्ह्याची ओळख / दृष्टीक्षेप :

प्रकरण चौथे - सर्वेक्षण केलेल्या हस्तकला उद्योगांचे विश्लेषण :

प्रकरण पाचवे - निष्कर्ष व शिफारशी :

परिशिष्टये -

संदर्भग्रंथसुची :

प्रश्नावली :

संशोधन विषयक छायाचित्रे :

संदर्भग्रंथसूची :-

१) प्रा. वाघमारे दुर्वास, (1982) के,जी. प्रकाशन, भारतीय लघु उद्योग व स्वयरोजगार.

२) डॉ. आगलावे प्रदीप,(2007) सामाजिक संशोधन पद्धतीशास्त्र व तंत्रे , श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.

३) प्रा.घटोळे रा. ना.(2003)समाजशास्त्रीय संशोधन तत्वे व पद्धती, मंगेश प्रकाशन , नागपूर.

४) डॉ.खैरनार दिलीप , प्रा. राऊत किशोर ,(2004) सामाजिक संशोधन पद्धती, चिन्मय पब्लिकेशन, औरंगाबाद.

५) Dr. Upagade Vijay , Dr. Shende Arvind , (2010) Research Methodology S. Chand & Company Ltd, New Delhi.

६) डॉ. नाडगोंडे गुरुनाथ,(1999)सामाजिक संशोधन पद्धती, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर.

७) डॉ. आगलावे प्रदीप,(2000) संशोधन पद्धतीशास्त्र व तंत्रे, विद्या प्रकाशन, नागपूर.

८) महाम्बरे गंगाधर,(1994) ग्रामीण लघु उद्योग,इंद्रायणी साहित्य प्रकाशन, पुणे.

९) https://testbook.com/mpsc-preparation/handicrafts-of-maharashtra

१०) https://www.re-thinkingthefuture.com/architectural-community/

११) https://education.vikaspedia.in/

१२) https://mr.m.wikipedia.org/wiki

१३) https://shodhgangotri.inflibnet.ac.in

संशोधक

किरण दत्तात्रय वाघमारे

एम.कॉम.,सेट.

शक्तीनगर, इतवारा.नांदेड.

मार्गदर्शक

डॉ. आर. बी. रामपुरे

प्राध्यापक तथा विभाग प्रमुख

वाणिज्य विभाग

माधवराव पाटील महाविद्यालय, पालम.जि.परभणी